

УДК 340.15(477.7=12.2)«17/19/7»:342.7
DOI <https://doi.org/10.32847/ln.2020.10.03>

Канєнберг-Сандул О.К.

к.ю.н.,

*доцент кафедри міжнародного та європейського права
Національний університет «Одеська юридична академія»*

ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК СИСТЕМИ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ НІМЕЦЬКИМИ КОЛОНІЯМИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ ХVІІІ – 60-ТІ РР. ХІХ СТ.)

Постановка проблеми. У сфері організації управління новоствореними колоніями царський уряд пішов шляхом надання переселенцям широкої внутрішньої автономії, що передбачало право колоністів самостійно вирішувати питання організації внутрішнього життя громади, їх соціально-економічного, культурного та релігійного розвитку.

Огляд останніх досліджень і публікацій. Суттєвим науковим доробком є праця дослідника І. Плеве, який проаналізував практично усі наявні документи та дії урядових органів із організації запрошення та забезпечення проїзду і проживання в Росії іноземних колоністів [13]. Спроби проаналізувати систему управління колоніями були здійснені І. Задерейчуком, котрий досліджує нормативно-правове забезпечення формування державних органів управління іноземними колоніями на Півдні України, окреслює обов'язки, повноваження та штатний розпис Контори опікунства Новоросійських іноземних поселенців, висвітлює питання адміністративно-територіального устрою німецьких колоній [7; 8]. Історію соціально-економічного, політичного і правового розвитку німецьких колоній на території України вивчали й акцентували увагу на окремих аспектах їх формування і функціонування такі вчені, як В. Ауман, С. Бобильова, В. Чеботарьова, О. Коновалова, Н. Шевчук [28; 11; 27; 29].

Формулювання завдання дослідження. Проаналізувати законодавство Російської імперії щодо створення й еволюції системи управління німецькими колоніями.

Виклад основного матеріалу. Уряд Російської імперії усвідомлював необхідність запровадження особливої системи управління німецькими колоніями для вирішення величезної кількості організаційних питань, пов'язаних із запрошенням і розселенням колоністів: необхідно було визначити місця поселення колоністів, відмежувати землю від інших володінь і скласти точні плани, встановити норму та спосіб наділення землею, відпрацювати умови володіння колоністами землею тощо. У зв'язку із цим російський уряд вдається до створення спеціалізованого виконавчого органу, якому доручається проведення державної політики у сфері переселення й облаштування іноземних колоністів. Наказом імператриці Катерини II від 22 липня 1763 р. передбачалося створення Канцелярії опіки іноземних колоністів (далі – Канцелярія), котра за своїм правовим статусом прирівнювалася до інших загальнодержавних виконавчих органів: «Отримує повноваження та переваги, – наголошувалося у наказі, – рівні з іншими державними колегіями». Завдання, поставлені державою перед Канцелярією, окреслювалися у наказі таким формулюванням: «Піклування про переселенців і забезпечення їх усім необхідним, щоб вони тягот переселення не відчували» [18].

Окремо була видана «Інструкція Канцелярії опіки іноземних колоністів» від 22 липня 1763 р., в якій було деталізовано правовий статус новоутвореного органу. На Канцелярію покладалося виконання ряду владних управлінських функцій, таких як:

1) правове регулювання відносин, що виникали у процесі переселення та розміщення колоністів;

2) надання переселенцям адміністративних послуг;

3) здійснення нагляду і контролю за дотриманням колоністами вимог Маніфесту 1763 р. і положень укладених із переселенцями договорів. Інструкцією визначалося місце Канцелярії у системі державних органів: вона належала до центральних органів влади, які підпорядковувалися особисто імператриці, а у фінансових питаннях – Ревізійній колегії [19].

Канцелярія нормативно регулювала правовідносини, що виникали між державою, колоністами та комісарами-викликателями. У листопаді 1764 р. було затверджено типову форму договору, що укладався між канцелярією та викликателем, у якому визначалися порядок набору колоністів, фінансові зобов'язання сторін, умови переселення та порядок управління новоутвореними колоніями [15].

Зокрема, у затвердженому законі «Про розмежування землі для колоністів» від 19 березня 1764 р. передбачалося, що Канцелярія наділяється правом розроблення системи управління колоніями, а за переселенцями натомість залишається можливість вибору із запропонованих моделей такої, яка найбільш їх влаштовує [6, с. 72].

Німецьких колоністів, яких розселяли на землях Південної України, було віддано під повний контроль президента Малоросійської колегії Румянцева, котрому було доручено розробити свій власний механізм управління колоніями [16].

Проведення у Російській імперії адміністративно-територіальної реформи у 1782 р. спричинило зміни в системі державного управління колоніями. Згідно з наказом від 20 квітня 1782 р. Канцелярію опіки іноземних колоністів ліквідували, переселенців передали у відомство «директорів домогосподарства», а у питаннях судочинства – Верхній і Нижній розправі [12, с. 55]. Крім того, окремі повноваження щодо управління колоніями та вирі-

шення соціально-значущих для колоністів питань було передано до інших державних органів. Так, сенатським наказом від 30 травня 1782 р. видача паспортів колоністським сім'ям відійшла до відання органів управління намісництвами та губерніями, стягнення боргів покладалося на генерал-губернатора та губернське правління тощо [25].

Саме для забезпечення ефективності колонізаторської політики Сенат Російської імперії, підтриманий імператором Павлом I, повернувся до практики централізованого управління життям колоній і розробив відповідні нормативно-правові акти [14, с. 9].

Відповідно до підписаного 4 березня 1797 р. наказу засновувалася Експедиція державного господарства, опікунства іноземних і сільського домоведення у м. Санкт-Петербурзі (далі – Експедиція) – центральний орган, під юрисдикцію якого підпадали усі засновані іноземцями колонії у Російській імперії. У визначенні функцій і повноважень Експедиції проявився дуалістичний характер цього органу. З одного боку, основним обов'язком членів Експедиції було підвищення ефективності управління державним майном і збільшення надходжень до державного бюджету. Зокрема, передбачалося, що члени Експедиції будуть розробляти пропозиції та втілювати в життя програми, спрямовані на покращання стану землеробства, ремесла, фабрик, заводів і всього, що могло би поліпшити становище держави у внутрішній і зовнішній торгівлі. Водночас Експедиція повинна була здійснювати й управління колоніями, надаючи різнобічну допомогу та забезпечуючи захист колоністів [19]. Доцільність поєднання управління сферами державного та колоністського господарства не викликає значних заперечень. За свідченнями істориків німецького переселенського руху, наприкінці XVIII – на початку XIX ст. більшість колоній перебували у занедбаному стані та потребували як організаційної, так і фінансово-матеріальної підтримки з боку держави. Аналогічна ситуація спостерігалася і на землях державних селян

Російської імперії, тож Експедиція могла забезпечити реалізацію єдиної програми підтримки сільського господарства та промислів. Водночас уявляється, що зроблений акцент на економічних функціях Експедиції ставив під сумнів її можливість належним чином забезпечити вирішення блоку соціально-культурних питань, які мали не менш важливе значення у житті колоністів [22].

У своїй діяльності Експедиція підпорядковувалася генеральному прокуророві, якого було зобов'язано надавати Експедиції усіляку підтримку, а також уповноважено на розробку та подання на затвердження імператорові законодавчих пропозицій, необхідних для покращання управління та побуту колоній [20].

Створення Експедиції, безумовно, поліпшило систему управління колоніями, водночас не могло вирішити усіх нагальних питань, що стояли перед переселенцями [14, с. 9].

У квітні 1800 р. Державний сенат вніс на розгляд імператора пропозицію щодо створення Контори опікунства новоросійських іноземних поселенців (далі – Контора опікунства) як регіонального органу Експедиції. В обґрунтування необхідності такого рішення Сенат зазначав, що це забезпечить більш ефективнішу модель управління і контролю над усіма процесами, які відбувалися у колоніях, і матиме позитивні наслідки у вигляді покращання їх стану. Імператор Павло I схвалив цю пропозицію, і Контору опікунства було відкрито у 1800 р. у місті Новоросійську [23].

Правовий статус Контори опікунства був визначений у спеціально розробленій «Інструкції Конторі опікунства Новоросійських іноземних поселенців», що побачила світ 26 липня 1800 р. [24]. Відповідно до вищеназваного нормативного акта Контора опікунства отримувала виключні права на управління усіма південноукраїнськими колоніями. Таким чином, німецькі колонії на цій території виводилися з-під контролю губернської влади і підпорядковувалися Конторі опікунства, а через неї – Експедиції.

Основна частина завдань, сформульованих Інструкцією перед Конторою опікунства, була спрямована на піднесення соціально-економічного становища колоній і більш ефективного використання наявних природних і людських ресурсів. Зокрема, чиновники Контори опікунства повинні були: заохочувати колоністів до розведення штучних лугів; сприяти висадженню виноградної лози, тутових дерев, а також інших корисних рослин; вживати заходів, спрямованих на збільшення вівчарень, відкриття нових фабрик і зайняття промислами. З метою поліпшення умов життя колоністів Контора опікунства повинна була ретельно здійснювати добір землі для заснування нової колонії, надавати матеріально-технічну підтримку, необхідну для приїзду колоністів до нового місця проживання, тощо [2, с. 17].

Не менш важливим був блок контрольно-наглядових повноважень Контори опікунства, якій доручалося здійснювати нагляд за виконанням колоністами взятих зобов'язань, порядком ведення господарства у поселеннях. Так, відповідно до Інструкції 1801 р. представники органів самоврядування колоній повинні були щорічно надсилати «детальні відомості» щодо кількості заготовленого зерна, «реєстри» стану господарств колоністів, виділяючи «зразкові» та «нерадиві» господарства [24].

Зважаючи на особливості етнічного складу переселенців, умови їхнього проживання та процес колонізації, було створено окремі місцеві органи для контролю за колоніями Одеського та Бессарабського округу – Одеську контору іноземних поселенців і Бессарабську контору іноземних поселенців [9, с. 448]. Здійснений нами аналіз роботи Одеської контори дозволяє стверджувати, що ці органи фактично виконували роль посередників між колоністами та Конторою опікунства, а їх заснування зумовлювалося компактним проживанням значної кількості німецьких колоністів, яким слід було надавати адміністративні послуги [9, с. 448].

Для реалізації поставлених завдань чиновники Контори наділялися правом застосовувати різноманітні заходи державного впливу. Зокрема, головний суддя мав право накладати санкції у вигляді грошового штрафу на переселенців, які відмовлялися виконувати накази Контори, здійснювали різні безлади тощо [24].

Щодо місця у системі органів управління колоніями, то до 1802 р. Контора опікунства підпорядковувалася Експедиції державного господарства, опікунства іноземних і сільського домоведення, а із зазначеного року перепідпорядкована Міністерству внутрішніх справ. Починаючи з 1811 р. Контора опікунства в рамках Міністерства внутрішніх справ була передана під контроль Департаменту державного господарства та публічних будівель [9, с. 443].

22 березня 1818 р. вийшов указ про заснування Опікунського Комітету про колоністів Південного краю Росії у м. Херсоні (далі – Опікунський комітет). Одночасно було затверджено нормативно-правовий акт, який визначав структуру, функції та повноваження новоутвореного органу – Положення «Про головне управління колоністів Південного краю Росії» [17].

Згідно з положенням Опікунський комітет значною мірою розширив повноваження у сфері нагляду за життєдіяльністю колоній та отримав можливість застосовувати додаткові засоби впливу: перевірки стану справ у колоніях, під час яких приймалися звернення та скарги колоністів, контроль за господарською діяльністю в колоніях і з метою їх сталого розвитку забезпечення колоністам доступу до отримання позики на господарське облаштування, здійснення постачання будівельними матеріалами, насінневим фондом, саджанцями тощо. Паралельно повинен був здійснюватися контроль за виконанням фінансових зобов'язань. Розпорядження керівника Опікунського комітету, прийняті у межах його компетенції, були обов'язковими для виконання чиновниками регіональних контор, наглядачами колоній, головами

окружних і сільських приказів, жителями колоній [17].

Звісно, в умовах розширення повноважень Опікунського комітету, а також стрімкого зростання колоній у Південній Україні такий кількісний склад комітету не міг у повному обсязі створити надійні умови для забезпечення реалізації взятих на себе державою зобов'язань перед колоністами. За таких умов було вирішено створити проміжні управлінські структури, які частково б розвантажили центральні органи та виступили провідниками державної політики на локальному рівні. У підпорядкування Опікунського комітету було введено три контори: Катеринославську, Одеську та Бессарабську, котрі забезпечували нагляд та управління у Катеринославській, Херсонській, Таврійській губерніях та у Бессарабській області [28, с. 147]. Саме на вищезазначені контори було покладено основну відповідальність за стан справ у німецьких колоніях.

Серед ключових повноважень, наданих конторам, насамперед слід виокремити право на участь у здійсненні судочинства у справах стосовно колоністів [1, с. 17].

Важливою складовою частиною діяльності контор було також підвищення господарської ефективності колоній – спонукання та сприяння німцям у зайнятті сільським господарством і різними промислами, заохочення до розведення пасовищ, вирощування дерев, виноградарства та інших корисних рослин [24].

Зважаючи на значення регіональних контор у системі управління, держава потурбувалася про фінансове забезпечення діяльності цих установ (річний бюджет становив 2 000 крб), а також укомплектування їх повним штатом чиновників [14, с. 10–11].

У 1818 р. проводиться реформування системи колоністського управління, результатом якої стає утворення Опікунського комітету колоніями півдня Росії, котрому підпорядковувалися три регіональні контори, що здійснювали управління у ввірених їм округах.

Подібна система управління німецькими колоніями проіснувала до початку 30-х рр. XIX ст., коли відбулося чергове реформування державних органів, які забезпечували проведення урядової політики у сфері колонізації. Постає питання, чому чинна система так швидко вичерпала себе, проіснувавши усього лише близько 15 років. На нашу думку, подібне рішення було зумовлено низкою факторів. По-перше, німецькі колонії на початок 30-х рр. XIX ст. зуміли покращити своє матеріальне становище та здійснити необхідне облаштування колонізованих земель (завершилося будівництво основних шляхів, господарських та адміністративних споруд, була налагоджена ефективна експлуатація природних ресурсів) [4, с. 292]. По-друге, статистичні дані свідчать про те, що у зазначений період наплив колоністів з-за кордону суттєво зменшується, а сама держава поступово бере курс на згортання політики залучення іноземних колоністів. По-третє, у розбудованих колоніях вдалося організувати стабільну роботу органів самоврядування, що, у свою чергу, уможливило розширення сфери їхньої діяльності. Зокрема, вказувалося, що колонії «досягли певного ступеня облаштування» і не вимагають від держави таких зусиль, як на початку колонізації [18].

Таким чином, навантаження на органи держави, задіяні у наданні адміністративних послуг колоніям іноземних переселенців, суттєво знизилося, тож рівень витрат матеріальних і людських ресурсів на їхнє утримання переставав відповідати об'єктивним потребам. Крім того, з боку колоністів надходили неодноразові звернення із проханнями зменшити контроль із боку державних органів, розширивши повноваження органів самоврядування [5, арк. 4; 91, арк. 15]. Зважаючи на вищезазначене, 1 липня 1833 р. приймається наказ «Про штати для управління оселеними в Росії іноземними поселенцями», який започаткував реформу управління іноземними колоніями. Відповідно до цього документа передбачалося суттєве скорочення

мережі регіональних органів на теренах Південної України, а саме: ліквідовувалися Бессарабська, Катеринославська, Одеська контори, натомість їхні функції переходили до новоствореного органу – Опікунського комітету з іноземних поселень у Росії [17]. У 1857 р. приймається «Статут про колонії іноземні в імперії», що остаточно закріплює правовий статус нового органу [10, с. 20].

Згідно зі Статутом 1857 р. ключові функції та повноваження Опікунського комітету були практично ідентичними тим, які отримували його попередники – здійснення заходів щодо облаштування переселенців, їх заохочення до розвитку сільського господарства, садівництва та скотарства, промисловості тощо [26]. Цілком можливо погодитися з висновками вчених, котрі стверджували, що подібний зміст Статуту свідчив про збереження курсу російського уряду на розбудову ефективної економічної моделі колоній через державну організаційну та фінансову підтримку. Так, П. Задерейчук із цього приводу зазначає: «Повноваження (Опікунського комітету) засвідчують, що найголовніше призначення комітету полягало у здійсненні регулювання процесів, пов'язаних із облаштуванням колоністів на Півдні України, наданні всебічної підтримки в поширенні передових технологій, у розвитку господарства, що мало сприяти економічному піднесенню» [7, с. 152].

Значною залишалася частка контрольно-наглядових повноважень Опікунського комітету, насамперед у сфері контролю за повним і своєчасним виконанням колоністами своїх зобов'язань перед державою. На підставі отриманих звітів чиновники мали право приймати рішення, обов'язкові для виконання колоністами. Як і в попередній період, за комітетом зберігалися судові та поліцейні повноваження, однак у Статуті 1857 р. їх було виписано більш чітко, ніж у попередніх нормативно-правових актах. Так, представникам комітету надавалося право провадити у колоніях слідчі дії; вирішувати питання щодо надання дозволу чи заборону виїзду колоністів за кордон,

здійснювати судочинство у цивільних справах, накладати штраф у разі порушення законодавства, переглядати в апеляційному порядку рішення судів нижчих інстанцій – сільського й окружного приказу тощо [26].

Таким чином, внаслідок проведених реформ у сфері управління колоніями вдалося частково скоротити управлінський апарат і зменшити витрати держави на його утримання. Водночас реформований комітет продовжував здійснювати значний вплив на регулювання суспільних відносин у німецьких колоніях у господарській і соціальній сферах, а також продовжував виконувати судові та контролюючі функції.

Висновки. Німецькі колонії, що виникли у Південній Україні, зберігали значну внутрішню самостійність. Колоністам надавалася можливість самостійно розробити і подати на

затвердження бажану для них модель системи самоврядування, визначивши структуру органів самоуправління, порядок їх формування, основні повноваження тощо. Початок XIX ст. був позначений виходом із цієї кризи, що зумовлювалося, з одного боку, покращенням соціально-економічного становища колоній, з іншого – нормативним закріпленням уніфікованої системи самоуправління з визначеною структурою органів самоврядування та їх повноважень.

Запроваджена система самоврядування виявилася достатньо ефективною, аби забезпечити стабільний та успішний розвиток колоній. Важливе значення для дієвості системи самоврядування стало наділення представників сільської адміністрації судово-поліційними повноваженнями, які дозволяли швидко й ефективно реагувати на правопорушення, що вчинялися колоністами.

Анотація

У статті здійснено історико-правовий аналіз джерел законодавства Російської імперії та встановлено, що успіх у колонізації південних регіонів протягом XVIII–XIX ст. та різке зростання чисельності німецьких колоністів зумовлювався комплексом правових та організаційних заходів із боку Російської держави, зокрема: розробкою та підготовкою низки правових актів, що закріплювали особливий статус німецьких колоністів, виділенням грошових, земельних і матеріальних ресурсів, необхідних для розбудови на новому місці, створенням системи державних інституцій, які займалися питаннями управління й облаштування колоній німецьких поселенців.

У статті автором зазначено, що наслідком державної політики стало формування окремої привілейованої соціальної групи, чий обсяг прав і свобод перевищував аналогічні за змістом правові можливості, які Російська держава закріпила за міським і сільським населенням південноукраїнських земель.

На підставі здійсненого аналізу організації управління новоствореними колоніями зроблено висновок, що царський уряд пішов шляхом надання переселенцям широкої внутрішньої автономії, яка передбачала право колоністів самостійно вирішувати питання організації внутрішнього життя громад, їх соціально-економічного, культурного та релігійного розвитку.

Автор статті звертає увагу на те, що держава не відмовилася від звичної для себе практики адміністративного контролю за органами самоврядування, проте порівняно з іншими системами самоврядування німецькі колонії, які виникли у Південній Україні, зберігали більшу внутрішню самостійність. Органи державного управління німецьких колоній мали повноваження у сфері нагляду за життєдіяльністю колоній та отримали можливість застосовувати додаткові засоби впливу.

Ключові слова: німецькі колонії, німецькі колоністи, система управління, Опікунський комітет, Канцелярія опіки іноземних колоністів, Експедиція державного господарства.

Kanenberg-Sandul O.K. Formation and development of the system of state government bodies of the German colonies of South of Ukraine (end of XVIII – up to 60-ies XIX centuries)

Summary

The article analyzes the historical and legal analysis of the sources of legislation of the Russian Empire, and as a result found that success in the colonization of the southern regions during the XVIII – XIX centuries. and the sharp increase in the number of German colonists was conditioned by a set of legal and organizational measures by the Russian state, in particular: development and preparation of a series of legal acts that enshrined the special status of the German colonists, the allocation of money, land and material resources needed to build in a new place, the creation of a system of state institutions that dealt with the administration and settlement of colonies of German settlers.

The author stated that the result of state policy was the formation of a separate privileged social group, whose rights and freedoms exceeded the similar legal content that the Russian state assigned to the urban and rural population of the South Ukrainian lands.

Based on the analysis of the organization of the management of the newly formed colonies, the author concluded that the tsarist government went by granting the immigrants broad internal autonomy, which provided for the right of the colonists to independently decide on the organization of the internal life of the community, their socio-economic, cultural and religious development.

The author draws attention to the fact that the state has not abandoned the usual practice of administrative control over self-government, but, in comparison with other self-government systems, the German colonies that have arisen in southern Ukraine retained greater internal autonomy. The governing bodies of the German colonies were empowered to supervise the life of the colonies and were given the opportunity to use additional means of influence.

Key words: German colonies, German colonists, management system, Trusteeship Committee, Office of Guardianship of Foreign Colonists, State economy expedition.

Список використаних джерел:

1. Айвазов И.Г. Законодательство по церковным делам в царствование императора Александра III-го. Москва, 1913. 222 с.
2. Белікова М.В. Адміністративне управління менонітських колоній півдня України (1789–1917 рр.). *Етнічна історія народів Європи*. 2004. Вип. 16. С. 16–21.
3. Бобильова С.І. Система освіти в німецьких і менонітських колоніях Півдня України: становлення і розвиток (XIX початок XX ст.). *Етнічна історія народів Європи*. 2004. Вип. 16. С. 22–28.
4. Бурцов П. Взгляд на южную часть Бессарабии Северный архив. 1827. Ч. 27. № 12. С. 290–295.
5. ДАОО. Піклувальний комітет про іноземних поселенців Південного краю Росії (1799–1876 рр.). Ф. 6. Оп. 1. Спр. 48 Про надходження до колоній Йозефстальської, Янмбурзької громадських прибутків та видатків. 1308 арк.
6. Живи и помни... История меннонитских колоний Екатеринославщины *Институт украино-германских исторических исследований Днепропетровского национального ун-та* / ред. С.И. Бобылева. Днепропетровск, 2006. 378 с.
7. Задерейчук І.П. Правовий статус Опікунського комітету про іноземних поселенців Південного краю Росії. *Форум права*. 2010. № 2. С. 151–155.
8. Задерейчук І.П. Правове регулювання розвитку освіти в німців півдня України наприкінці XVIII – на початку XX ст. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2010. № 2. С. 42–52.

9. Каненберг-Сандул Система органов государственного управления немецкими колонистами в Российской империи в конце XVIII – первой половине XIX в. *Актуальные проблемы политики*. 2014. Вып. 52. С. 440–448.
10. Каненберг-Сандул О.К. Устав о колониях иностранцев в Российской империи 1857 года: историко-правовой анализ. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : «Юриспруденція»*. 2014. Вып. 92 (1). С. 20–22.
11. Коновалова О.В. Колонисты Юга России в конфликте с законом (1800–1818 гг.). *Вопросы германской истории*. Днепропетровск, 2007. С. 79–107.
12. Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины (конец XVIII – первая половина XIX в.) / под ред. С.И. Бобылевой. Днепропетровск : АртПресс, 1999. 232 с.
13. Плевне И.Р. Немецкие колонии на Волге во второй половине XVIII века. Москва : Международный союз нем. культуры, 2008. 399 с.
14. Попечительный комитет об иностранных поселенцах южного края России 1799–1876 гг.: аннотированная опись дел / ред. О.В. Коновалова. Одесса : Изд. ТЭС, 1998. Т. 1. 364 с.
15. ПСЗРИ. Санкт-Петербург, 1830. Собр. 1. Т. 16. № 12283.
16. ПСЗРИ. Санкт-Петербург, 1830. Собр. 1. Т. 18. № 12836.
17. ПСЗРИ. Санкт-Петербург, 1830. Собр. 1. Т. 35. № 27312.
18. ПСЗРИ. Санкт-Петербург, 1830. Собр. 1. Т. 16. № 11879.
19. ПСЗРИ. Санкт-Петербург, 1830. Собр. 1. Т. 16. № 11881.
20. ПСЗРИ. Санкт-Петербург, 1830. Собр. 1. Т. 24. № 17865.
21. ПСЗРИ. Санкт-Петербург, 1830. Собр. 1. Т. 24. № 17866.
22. ПСЗРИ. Санкт-Петербург, 1830. Собр. 1. Т. 25. № 18373.
23. ПСЗРИ. Санкт-Петербург, 1830. Собр. 1. Т. 26. № 19372.
24. ПСЗРИ. Санкт-Петербург, 1830. Собр. 1. Т. 26. № 19492.
25. ПСЗРИ. Санкт-Петербург, 1830. Собр. 1 Т. 21. № 15411.
26. Свод законов Российской империи (СЗРИ). Т. 12. Ч. 2. Свод учреждений и уставов о колониях иностранцев в империи. Санкт-Петербург, 1857. 1100 с.
27. Чеботарева В.Г. Немецкие колонии Российской империи «государства в государстве». *Этнографическое обозрение*. 1997. № 1. С. 1–35.
28. Чумиков А.А. О переселении меннонитов в Россию с 1787 г. *Русская старина*. 1879. Т. 24. № 14. С. 126–147.
29. Шевчук Н.А. Землевладение причерноморских немцев в Одесском уезде (вторая половина XIX в. – 1917 г.). *Немцы в контексте отечественной истории: общие проблемы и региональные особенности* : мат. междунар. науч. конф. Москва, 1999. С. 52–61.